

Захожай З. В.

Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

СПАДКОЄМНІСТЬ КОНСТИТУЦІЙНИХ ІДЕЙ: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЇ ПИЛИПА ОРЛИКА ТА КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

У статті досліджується спадкоємність української конституційної традиції, що формується на перетині європейських інтелектуальних впливів та власного політичного досвіду, починаючи з Конституції Пилипа Орлика 1710 року. Показано, що цей документ, хоч і не був реалізований у повному обсязі, став однією з перших спроб системного обмеження влади в українській політичній культурі та заклав договірну модель взаємодії між гетьманом, спільнотою та церковною інституцією. Конституція Орлика фіксувала ідею підзвітності влади та станових гарантій прав, що відповідали європейським тенденціям раннього модерну, хоча залишалися обмеженими соціальною структурою епохи.

Конституція України 1996 року постає не лише як акт пострадянської трансформації, а як результат тривалого історичного процесу, у якому давні конституційні інтуїції набули універсальних демократичних форм. У статті простежено еволюцію від станово-договірного суверенітету до сучасної моделі народного суверенітету, від вибіркових станових прав до універсального каталогу прав людини, а також розвиток принципів поділу влади й механізмів контролю.

Критичний аналіз Конституції Орлика дозволяє виявити його обмеження, а саме вузьку соціальну базу та нереалізованість у конкретних історичних умовах. Водночас цей досвід створив інтелектуальне підґрунтя для сучасного конституціоналізму. Практичні уроки спадкоємності стосуються парламентського контролю, децентралізації, судової незалежності та антикорупційних запобіжників. Зроблено висновок, що інтеграція історико-правових засад у конституційну реформу сприяє посиленню легітимності держави та формуванню зрілої правової культури.

Ключові слова: Конституція України, Конституція Пилипа Орлика, конституціоналізм, історико-правовий аналіз, права людини, суверенітет, державність.

Постановка проблеми. Проблема полягає у недостатньому осмисленні прямої та непрямої спадкоємності між ранніми формами українського конституціоналізму – Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького, 1710 (далі Конституція Пилипа Орлика) та сучасною Конституцією України (1996). Необхідно провести порівняльний аналіз цих документів для виявлення спільних ідейних засад, оцінки їхнього впливу на правову свідомість громадян та окреслення практичних уроків для зміцнення правової держави.

Наукова новизна полягає у здійсненні комплексного порівняльного історико-правового аналізу двох конституційних документів – Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького (1710) та Конституції України (1996). У дослідженні вперше систематизовано спільні принципи (обмеження влади, представництво, гарантії прав), простежено їхню еволюцію

від станової моделі до сучасної демократичної правової держави. Новизна полягає у доведенні спадкоємності українського конституціоналізму як явища, що має власні історичні корені й водночас інтегрується у європейську правову традицію. Додатковим концептуальним внеском є трактування Конституції Орлика як правової пам'яті української державності: навіть нереалізовані документи здатні формувати політичну культуру, легітимність сучасних інституцій та аргументи для майбутніх реформ.

Актуальність теми зумовлена сучасними викликами конституційного розвитку України: реформуванням системи влади, посиленням гарантій прав людини, децентралізацією та інтеграцією до європейського правового простору. Порівняння з історичними витоками дозволяє не лише підкреслити тяглість української правової культури, але й сформулювати практичні рекомендації для вдосконалення чинної Конституції. У між-

народному контексті актуальність підсилюється потребою легітимації української державності через демонстрацію власних конституційних традицій, що сягають XVIII століття, і водночас підтверджують її інтегрованість у європейський правовий простір.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналіз праць В. Шаповала, О. Кресіної, І. Усенка, Ю. Барабаша, М. Томенка, О. Мироненка та інших свідчить, що значна частина наукових досліджень зосереджена переважно на окремих історичних або правових аспектах Конституції Пилипа Орлика, а також на сучасних проблемах функціонування Конституції України. Ці роботи роблять вагомий внесок у розуміння окремих елементів конституційного процесу, проте залишаються фрагментарними. Бракує комплексного порівняльного аналізу, який би систематизував спільні принципи обмеження влади, представництва та гарантій прав, а також простежив їхню еволюцію від станової моделі XVIII століття до сучасної демократичної правової держави. Саме ця прогалина й визначає наукову новизну даного дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення порівняльного історико-правового аналізу Пактів й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького 1710 р. та Конституції України, визначення спільних і відмінних рис, а також окреслення їхнього значення для сучасного українського конституціоналізму. Завдання статті:

1. Виявити спадкоємність фундаментальних правових ідей.
2. Проаналізувати принципи обмеження влади та прав людини.
3. Оцінити еволюцію концепції суверенітету.
4. Сформувати рекомендації щодо вдосконалення сучасної конституційної практики України.

Виклад основного матеріалу. Історичний контекст створення Пилипом Орликом документу «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького» визначався наслідками Полтавської битви 1709 року [1]. Поразка шведсько-українського союзу зруйнувала традиційні механізми влади та позбавила гетьманський уряд територіальної опори [2]. У Бендерах, під протекторатом Карла XII, козацька старшина прагнула зберегти політичну структуру й водночас переосмислити її [3]. Конституція Орлика постала як договір між гетьманом і Військом Запорізьким, що визначав взаємні обов'язки, межі влади та механізми контролю [4]. Документ закріплював ідею підзвітності влади спільноті, яка її делегує [5].

Контекст прийняття Конституції України 1996 року був іншим: після розпаду СРСР держава потребувала правового оформлення незалежності [6]. Політична боротьба, економічна криза та суспільний запит на визначеність зумовили ухвалення Основного Закону [7]. У ньому закріплено принцип народного суверенітету та модель демократичної правової держави, що забезпечує баланс влади й універсальні права громадян.

Обидва документи виникли в умовах політичної нестабільності, але відповіли на виклики епох різними інструментами: Орлик – через договірну модель легітимації, Конституція України – через універсальні демократичні принципи [8]. Порівняння з англійським «Біллем про права» 1689 року [9] демонструє спільну логіку обмеження влади та інституціоналізації контролю, хоча соціальний обсяг гарантій істотно відрізнявся.

У Конституції України 1996 року концепція суверенітету набуває універсального характеру. Стаття 5 Основного Закону закріплює народ як єдине джерело влади, що здійснюється безпосередньо або через органи державної влади та місцевого самоврядування [10]. На відміну від станово-договірної моделі Орлика, сучасна Конституція усуває будь-які групові привілеї й формує демократичну основу легітимності. Це означає завершений перехід від елітарної договірності до всенародного суверенітету, який інтегрує Україну в європейську правову традицію.

Трансформація простежується насамперед у сфері прав і свобод. Якщо Конституція Орлика гарантувала станові права козацької старшини та духовенства [3], то Конституція України закріплює універсальний каталог прав людини, що відповідає міжнародним стандартам [5]. Розділ II Основного Закону визначає права як невід'ємну властивість кожної особи, незалежно від статусу чи походження.

Подібна еволюція простежується й у принципі поділу влади. У Конституції Орлика гетьманські повноваження обмежувалися Генеральною Радою та старшинським контролем [3]. У сучасній Конституції ця ідея трансформована у систему стримувань і противаг між Президентом, парламентом, урядом і судами.

Суверенітет у Конституції України 1996 року постає як універсальна категорія, що виключає станові чи групові привілеї. Стаття 5 закріплює народ як єдине джерело влади, яка здійснюється безпосередньо або через органи державної влади та місцевого самоврядування. Це положення відображає завершену модерну концепцію суверені-

тету: суспільство як цілість стає єдиним носієм легітимності.

Принципи обмеження влади й поділу функцій також демонструють паралелі між двома епохами. У Конституції Орлика влада гетьмана обмежувалася Генеральною старшиною та Генеральною Радою [3]. Сучасна Конституція України закріплює чіткий поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову.

Отже, рання договірна традиція, зафіксована в Орлика, трансформувалася у доктрину поділу влади, закріплену в Основному Законі України [5]. У XVIII столітті обмеження влади ґрунтувалося на колегіальності та становому представництві; у сучасній державі воно стало правовою нормою, що визначає структуру політичного життя. Обидві моделі відображають спільну потребу – запобігти зловживанню владою та забезпечити легітимність політичних рішень через систему інституційних гарантій.

Зміст Конституції Пилипа Орлика виразно обмежений становою природою політичної спільноти початку XVIII століття [3]. Документ, який часто називають ранньою європейською конституцією, фактично відтворює модель, де носіями прав виступають соціальні групи з усталеними привілеями. Центральне місце належало козацькій старшині, яка визначала рамки політичного життя та отримувала основні гарантії. Важливу роль відігравало й духовенство, адже православ'я забезпечувало легітимацію влади та єдність спільноти в умовах зовнішніх загроз.

У тексті відсутній універсальний підхід до прав людини: вони визначалися через стан, а не

через індивідуальну гідність, і діяли вибірково [9]. Така конструкція підтримувала рівновагу між елітами, але майже не торкалася широких верств населення. Це головне обмеження Орликового документа, що відділяє його від сучасних уявлень про справедливість і рівність.

Нереалізованість Конституції Орлика пояснюється зовнішніми та внутрішніми чинниками [1]. Українська держава перебувала під постійним тиском Московії, Речі Посполитої та Османської імперії. Поразка Карла XII та еміграція гетьманського уряду позбавили її шансів на практичне впровадження норм. Внутрішнім обмеженням була вузька соціальна база: козацька еліта прагнула стабілізувати власний стан, але не мала підтримки ширших верств суспільства.

У результаті Конституція Орлика залишилася інтелектуальним артефактом, а не основою державного устрою [2]. Її критичний аналіз дозволяє побачити межі станової моделі та пояснити, чому її потенціал не реалізувався. Водночас цей досвід став важливим етапом у розвитку української політичної думки, що згодом перейшла від станових привілеїв до принципу універсальних прав, який визначає сучасну конституційну традицію.

Спадкоємність між Конституцією Пилипа Орлика та сучасною Конституцією України простежується не лише у формальних перегуках, а й у глибшому процесі переосмислення політичних і правових традицій [3]. Історичний досвід Орлика формує уявлення про тяглість української державності, слугує інструментом самоідентифікації та зміцнює легітимацію сучасної конституційної моделі. Сам факт існування раннього дого-

Таблиця 1

Таблиця-матриця порівняння ключових положень

Критерій	Конституція Пилипа Орлика (1710)	Конституція України (1996)	Спадкоємність / Відмінність
Джерело легітимності (суверенітет)	Договір між Гетьманом і Військом (станово-договірний)	Народ України як носій влади (ст. 5)	Відмінність (еволюція від станової до народної моделі)
Форма правління	Козацька республіка з елементами обмеженої монархії	Парламентсько-президентська республіка	Відмінність (еволюція форм)
Обмеження влади	Влада Гетьмана обмежується Генеральною Радою та старшиною	Президент обмежений парламентом і судом (поділ влади)	Спадкоємність (ідея обмеження влади)
Права та свободи	Станові права (старшина, духовенство, православ'я)	Універсальні права людини (Розділ II)	Відмінність (еволюція до універсальних прав)
Контроль за владою	Регулярні Генеральні Ради, старшинський контроль	Парламентський контроль, Конституційний Суд, імпичмент	Спадкоємність (механізми контролю)
Антикорупційні запобіжники	Заборона Гетьману збагачуватися коштом держави	Антикорупційні механізми, декларування доходів	Спадкоємність (антикорупційна ідея)

вору про обмеження влади й гарантування прав свідчить, що українська політична культура давно усвідомлювала потребу в балансі сил і контролі над владою. Сучасний конституціоналізм отримує з цього не прямі механізми, а аргументи на користь власного історичного коріння та унікальності правової еволюції.

Практичні уроки цієї спадкоємності охоплюють кілька напрямів, а саме:

– Контроль виконавчої влади: у моделі Орлика гетьман перебував під постійним наглядом Генеральної ради та старшини. Ця логіка перегукується з сучасними механізмами парламентського контролю, імпічменту та прозорості виконавчих рішень.

– Децентралізація: автономність полків і Запорізької Січі створювала передумови для сучасної реформи місцевого самоврядування, що передбачає передачу фінансових і політичних повноважень громадам.

– Судова реформа: увага Орлика до справедливого судочинства та незалежності військового суду знаходить продовження у сучасних принципах незалежності судової влади та гарантій справедливого процесу.

– Антикорупційні запобіжники: заборона гетьману збагачуватися коштом держави перегукується з сучасними механізмами декларування доходів та кримінальної відповідальності за корупцію.

Таким чином, спадкоємність не обмежується символічним рівнем. Вона формує практичний інтелектуальний ресурс, що дозволяє модернізувати політичну систему, використовуючи власну історичну традицію як основу для демократичних реформ.

Висновки. Отже, аналіз підтвердив, що Конституція Пилипа Орлика (1710) є важливим етапом становлення українського конституціоналізму. Вона заклала основи договірного походження влади, обмеження гетьманських повноважень та станових гарантій прав. Конституція України (1996) продовжує цю традицію, трансформуючи її у сучасну демократичну модель, де суверенітет належить народові, права мають універсальний характер, а система влади функціонує на принципах поділу та взаємного контролю. Порівняння двох документів засвідчує як спадкоємність ідей, так і їхню еволюцію від станової договірності до демократичної універсальності.

Конституція Орлика була не ізольованим явищем, а частиною ширшого європейського процесу обмеження влади. Її положення перегукуються з англійським «Біллем про права» 1689 року, польськими *роста conventa* та американськими колоніальними хартіями, що підкреслює інтегрованість української правової культури у загальноєвропейський конституційний дискурс.

Водночас Конституція Орлика виконує функцію своєрідної правової пам'яті української державності. Попри нереалізованість у конкретних історичних умовах, вона засвідчує раннє прагнення до обмеження влади та гарантування прав, формуючи інтелектуальне підґрунтя сучасного конституціоналізму. Як символічний артефакт, цей документ впливає на політичну культуру та легітимність сучасних інституцій, демонструючи тяглість української правової традиції від XVIII століття до сьогодення. Нереалізований потенціал Конституції Орлика водночас підкреслює її історичну унікальність: якби вона була впроваджена, Україна могла б стати однією з перших конституційних держав Європи.

Сьогодні звернення до спадщини Орлика використовується не лише в академічних дослідженнях, а й у політичній риторичі, зокрема у промовах до Дня Конституції. Це свідчить, що документ виконує роль символічного ресурсу легітимації сучасної української державності та слугує аргументом на користь тяглості українського конституціоналізму.

Практичне значення дослідження полягає у використанні історичних уроків для вдосконалення сучасної конституційної практики України, зокрема у сфері парламентського контролю, децентралізації та антикорупційних механізмів. Спадкоємність конституційних ідей може стати аргументом для майбутніх реформ – від посилення парламентського контролю й антикорупційних механізмів до закріплення нових категорій прав, зокрема цифрових прав та гарантій прозорості влади.

Перспективи подальших досліджень охоплюють компаративний аналіз українських конституційних актів у ширшому європейському контексті та оцінку їхнього впливу на сучасні реформи й розвиток правової культури. Конституція Орлика демонструє, що українська правова культура завжди прагнула балансу влади й справедливості, навіть якщо інституційні форми змінювалися. Це підтверджує, що сучасний конституціоналізм має глибоке історичне коріння.

Список літератури:

1. Хотин Р. 315 років Конституції Пилипа Орлика – однієї з найдавніших у Європі. Радіо Свобода. 2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/pylyp-orlyk-konstytutsiya-aktualna-i-v-nash-chas/31409492.html> (дата звернення: 01.12.2025).
2. Копитко В. Триста років потому. Які ідеї з Конституції Орлика варто перенести в сучасне законодавство. РБК-Україна. 2025. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/trista-rokiv-potomu-ki-ideyi-konstitutsiyi-1750950531.html> (дата звернення: 18.12.2025).
3. Загальна характеристика та зміст Конституції Пилипа Орлика. Vuzlit. URL: https://vuzlit.com/464052/zagalna_harakteristika_zmist_konstitutsiyi_pilipa_orlika#440 (дата звернення: 01.12.2025).
4. Інформаційні матеріали до Дня Конституції України – 2025. Український інститут національної пам'яті. 2025. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/zhurnalistam/informaciyni-materialy-do-dnya-konstytutsiyi-ukrayiny-2025> (дата звернення: 01.12.2025).
5. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР/ Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
6. Савчин М. Порівняльне конституційне право. Ужгород–Київ: Ужгородський національний університет, 2020. 524 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Savchyn_Mykhailo/Porivnialne_konstytutsiine_pravo.pdf (дата звернення: 01.12.2025).
7. Софінська І., Фідберг Ч. Конституційні зміни: порівняльний (пере)погляд у сучасному конституціоаналізі. *Правові горизонти*. 2023. Т. 18. № 3. С. 51–62. URL: <https://web.ccu.gov.ua/library/konstytutsiyni-zminy-porivnyalnuu-perepoglyad-u-suchasnomu-konstytucionalizmi> (дата звернення: 01.12.2025).
8. Концепт конституційної ідентичності: між викликами війни та вимогами європейської інтеграції. *Український часопис конституційного права*. 2025. № 3(36). URL: <https://www.constjournal.com/pub/3-2025/kontsept-konstytutsiinoi-identychnosti-mizh-vyklykamy-viiny-vymohamy-evropeiskoi/> (дата звернення: 18.12.2025).
9. Bill of Rights 1689. London: Parliament of England, 1689. URL: <https://www.legislation.gov.uk/aep/WillandMarSess2/1/2/contents> (дата звернення: 18.12.2025).
10. Конституція України: стан, перспективи та механізми реалізації: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 27 червня 2024 р.) / за ред. Ю.Л. Бошицького. Вінниця: ТВОРИ, 2024. 168 с. URL: https://dpspace.nadpsu.edu.ua/bitstream/123456789/4741/1/Zbirnyk-materialiv-konferentsii_27-06-2024_%d0%9a%d0%a3%d0%9f.pdf (дата звернення: 01.12.2025).

Zakhozhaï Z. V. CONTINUITY OF CONSTITUTIONAL IDEAS: A HISTORICAL AND LEGAL STUDY OF PYLYP ORLYK'S CONSTITUTION AND THE CONSTITUTION OF UKRAINE

The article investigates the continuity of the Ukrainian constitutional tradition, which has been shaped at the intersection of European intellectual influences and its own political experience, starting with the Constitution of Pylyp Orlyk of 1710. It is demonstrated that this document, although not fully implemented, became one of the first attempts at systematically limiting power within Ukrainian political culture and laid the foundation for a contractual model of interaction between the Hetman, the community, and the church institution. Orlyk's Constitution enshrined the idea of governmental accountability and the class-based guarantees of rights, which aligned with European tendencies of the early modern period, albeit constrained by the social structure of the era.

The Constitution of Ukraine of 1996 emerges not only as an act of post-Soviet transformation, but also as the result of a long historical process, during which ancient constitutional intuitions acquired universal democratic forms. The article traces the evolution from estate-based contractual sovereignty to the modern model of popular sovereignty, from selective estate rights to the universal catalogue of human rights, as well as the development of the principles of the separation of powers and mechanisms of control.

A critical analysis of Orlyk's document reveals its limitations – a narrow social base and its unrealizability under specific historical conditions. At the same time, this experience created the intellectual foundation for modern constitutionalism. The practical lessons of continuity concern parliamentary control, decentralization, judicial independence, and anti-corruption safeguards. It is concluded that the integration of historical and legal principles into constitutional reform contributes to the strengthening of state legitimacy and the development of a mature legal culture.

Key words: Constitution of Ukraine, Pylyp Orlyk's Constitution, constitutionalism, historical and legal analysis, human rights, sovereignty, statehood.

Дата першого надходження статті до видання: 05.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.12.2025

Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.12.2025